

Inleiding: Subsidiariteit in de EU en verder

Ferdi De Ville en Jan Loisen

ABSTRACT: Introduction: Subsidiarity in the European Union and beyond

This introductory article sketches the *problématique* of this special issue on 'Subsidiarity in the European Union and beyond'. It starts with a short historical overview of the origins, meanings and implementation of the subsidiarity principle within the EU. Subsequently, it problematizes the concept and application of subsidiarity in a multilevel governance context by examining two fundamental characteristics of this essentially contested concept that render it fascinating to study: its complexity and power-relevance. The relatively new concept of global subsidiarity is briefly discussed to situate the intra-EU discussion in a wider context. This introduction ends by discussing some of the findings of the special issue's two substantial articles – that both deal with policy topics in which different competence regimes meet – in light of the subsidiarity *problématique*.

KEYWORDS: European Union, subsidiarity, multilevel governance, complexity, power

1. Subsidiariteit in de Europese Unie ...

Weinig concepten hebben in de voorbije twee decennia evenveel aandacht gekregen met betrekking tot de Europese Unie (EU) als 'subsidiariteit'. De verdieping van het Europese integratieproces in de jaren 80 en 90 van de vorige eeuw ging gepaard met een toenemende bezorgdheid over de bevoegdheidsverdeling tussen de Europese instellingen en de lidstaten. Ondanks de op het eerste gezicht nette opdeling tussen gedeelde bevoegdheden enerzijds en exclusieve bevoegdheden van de Gemeenschap dan wel de lidstaten anderzijds, vreesden verschillende partijen in de aanloop naar het Verdrag van Maastricht dat de macht van de Gemeenschap te uitgebreid zou kunnen worden (Colombo, 2004, pp. 8-9). Ten gevolge van deze spanning werd in het Verdrag betreffende de Europese Unie (EU-Verdrag) de notie

van subsidiariteit (art. 3B in oorspronkelijke nummering) ingevoegd: “De Gemeenschap handelt binnen de grenzen van de haar door dit Verdrag verleende bevoegdheden en toegewezen doelstellingen. Op gebieden die niet onder haar exclusieve bevoegdheid vallen, treedt de Gemeenschap, overeenkomstig het subsidiariteitsbeginsel, slechts op indien en voor zover de doelstellingen van het overwogen optreden niet voldoende door de Lid-Staten kunnen worden verwezenlijkt en derhalve vanwege de omvang of de gevolgen van het overwogen optreden beter door de Gemeenschap kunnen worden verwezenlijkt. Het optreden van de Gemeenschap gaat niet verder dan wat nodig is om de doelstellingen van dit Verdrag te verwezenlijken”.

Subsidiariteit was evenwel geen nieuw concept en kende een lange voor geschiedenis. Na vermeldingen door onder anderen Aristoteles, Thomas van Aquino, Johannes Althusius of Alexis de Tocqueville, werd het principe, opgenomen in de pauselijke encycliek *Quadragesimo Anno* (Pius XI, 1931), een centraal onderdeel van de christendemocratische sociale doctrine om individuele burgers te beschermen tegen dreigende totalitaire krachten (Lamberts, 2012). Ook in de EU-context schreef artikel 5 van het Verdrag tot oprichting van de Europese Gemeenschap voor Kolen en Staal (1951) reeds voor dat de Gemeenschap enkel (beperkte) actie zal ondernemen die noodzakelijk is voor de realisatie van de Verdragsdoelstellingen. Wanneer de notie in het Verdrag van Maastricht geïntroduceerd wordt, blijken er intussen echter evenveel verschillende invullingen van het begrip te bestaan als het voor- en tegenstanders kent. Naast de christendemocratische benadering zijn zowel de invulling vanuit de Duitse *Bund-Länder*praktijk als vanuit Britse eurosceptische kringen het vermelden waard (Lamberts, 2012).

Hoewel subsidiariteit, in ondertussen artikel 5 van het EU-Verdrag, als een formeel, procedureel en dus juridisch principe in het Gemeenschapsrecht geïntroduceerd werd, heeft het tegelijk en vooral een duidelijke politieke betekenis, waarop dit themanummer de focus legt: “dit beginsel mag niet worden gereduceerd tot procedureregels, het is in de eerste plaats een geesteshouding die, om concrete vorm te kunnen krijgen, een antwoord van politieke aard vereist met betrekking tot de fundamentele vragen die de toepassing van de subsidiariteit zeker zal doen rijzen bij de inwerkingtreding van het Verdrag betreffende de Europese Unie” (Europese Commissie, 1993, p. 2).

Het subsidiariteitsprincipe erkent dat alle partijen deel uitmaken van het Europese integratieproces en elkaars actieterrain moeten respecteren en completeren. Het is erop gericht dat beleidsbeslissingen zo dicht mogelijk bij de burger genomen worden, terwijl communautaire actie pas gerechtvaardigd is indien de mogelijkheden op nationaal, regionaal of lokaal niveau onvoldoende en ontoereikend zijn. Wanneer nodig en toegelaten, moet elke partij evenwel haar verantwoordelijkheid opnemen. Voor de Gemeenschap betekent dit dat zij

pas actie mag, maar tegelijk moet, ondernemen wanneer de lidstaten bepaalde doelstellingen niet kunnen realiseren. Als bestuursprincipe heeft het subsidiariteitsbeginsel bijgevolg twee dimensies. Enerzijds moet de Gemeenschap zich zoveel mogelijk van interventie onthouden. Anderzijds moet ze, indien hiertoe de noodzakelijkheid is aangetoond, effectief optreden. Ze is dus zowel tot onthouding als hulpverlening verplicht (Europese Commissie, 1993, p. 2; Schütze, 2009, pp. 249-250).

Het is evident dat subsidiariteit aldus omschreven geen precieze handleiding vormt die voor eens en voor altijd toelaat taken aan één van de beslissingsniveaus in de Europese Unie toe te wijzen. Integendeel, subsidiariteit is een *essentially contested concept* (Gallie, 1956) en vormt een eindeloze bron voor (her) interpretatie en meningsverschillen die moeilijk kunnen worden uitgeklaard door empirisch bewijsmateriaal of rationele logica. Subsidiariteit is geen rigide noch precies (Carozza, 2003, p. 39) maar een hoogst complex, fluïde (de Búrca, 1999, p. 9) en polysemisch (Donati, 2009, p. 211) begrip. Verschillende ambivalenties zowel op het conceptuele vlak als in de concrete implementatie kenmerken het principe: "The problem, one might conclude, is that such a principle is too imprecise and soft, and therefore entirely open to disagreement [...] we must remember that subsidiarity is a general principle, not a clear rule. Even within the existing uses of subsidiarity in the law and politics of the European Union the principle is clearly not a 'hard' enough concept to resolve by itself the complex and multifaceted issues of unity and pluralism that underlie it" (Carrozza, 2003, pp. 78-79).

Zo heerst er onduidelijkheid over het antwoord op de vragen waar en wanneer het subsidiariteitsartikel ingeroepen kan worden. Het subsidiariteitsbeginsel viseert in artikel 5 EU-Verdrag weliswaar enkel de beleidsdomeinen die niet onder de exclusieve bevoegdheid van de Unie vallen. Maar door de groei van beleidsdomeinen waarin de Unie actie onderneemt en de interdependentie van diverse beleidsdomeinen waarin mogelijk verschillende bevoegdheidsverdelingen van tel zijn, lijken vragen over subsidiariteit in talloze beleidskwesties aan de orde te zijn. Zo ging een van de bekendste bevoegdheidsgeschillen (Europees Hof van Justitie advies 1/94) tussen de Europese Commissie en de lidstaten midden jaren 90 over de vraag welk niveau bevoegd was voor de Wereldhandelsorganisatie-akkoorden over handel in diensten en intellectuele eigendomsrechten, ondanks de exclusieve EU-bevoegdheid voor handel sinds het Verdrag van Rome. De onvermijdelijke evolutie van beleidsproblemen en -uitdagingen en een gedetailleerde en definitieve invulling van beleidscompetenties van de verschillende niveaus laten zich niet rijmen.

Bovendien sijpelt het subsidiariteitsprincipe door in andere Verdragsartikelen. Illustratief hiervoor is het cultuur- en mediabeleid in een Europese context. Cultuur is een beleidsdomein waarvoor de lidstaten of regio's in principe exclusief

bevoegd zijn en de Unie slechts aanvullende bevoegdheden kent (art. 6 Verdrag betreffende de werking van de Europese Unie, VWEU). Beleid met betrekking tot cultuur ontstaat evenwel niet in een vacuüm. Wanneer de Unie optreedt in beleidsdomeinen waarvoor ze wel rechtstreeks verantwoordelijk is (bv. handel), kan dit belangrijke consequenties hebben voor het cultuurbeleid. Vos (2008, pp. 79-80) stelt dat de verticale structuur van de Europese besluitvorming het niet eenvoudig maakt overwegingen die centraal staan in één beleidsdomein (bv. cultuur) volledig te behartigen in overige domeinen (bv. handel). Aldus “blijft het een cruciale uitdaging om ervoor te zorgen dat cultuurbekommernissen aandacht krijgen in het beleid van andere sectoren. Als de cultuurpolitiek van de lidstaten doorkruist wordt door Europese regels inzake interne markt, fiscaliteit of handel, dan wordt *de facto* de autonomie van de lidstaten op het culturele vlak toch weer ernstig ingeperkt” (Vos, 2008, p. 80). Het beleidsdomein cultuur is bijgevolg fundamenteel verbonden met het subsidiariteitsbeginsel (Neuwirth, 2006, p. 448). In dat verband is artikel 167 VWEU specifiek toegespitst op cultuur. Het artikel vertaalt het principe van subsidiariteit naar de beleidsvorming omtrent culturele ontwikkeling, diversiteit en erfgoed. De Unie dient enerzijds bij te dragen aan de ontplooiing van de culturen van de lidstaten. Hierbij moet rekening gehouden worden met de nationale en regionale verscheidenheid van de culturen. Anderzijds dient ze ook de nadruk te leggen op het gemeenschappelijke Europese culturele erfgoed. Artikel 167.4 VWEU stelt hierop volgend dat de Unie, wanneer zij bijvoorbeeld optreedt in de context van onderhandelingen over een vrijhandelsakkoord waarin culturele goederen en diensten besproken worden, hierbij rekening zal houden met culturele aspecten met het oog op de eerbiediging en bevordering van culturele diversiteit. Met andere woorden, wanneer aspecten van cultuurbeleid aan bod komen in de acties van de Unie, moet er naar een evenwicht gestreefd worden; een evenwicht tussen de doelstellingen van het beleidsdomein waarin actie ondernomen wordt (bv. het sluiten van een bilateraal vrijhandelsakkoord) en doelstellingen inzake cultuurbeleid en culturele diversiteit (Loisen & De Ville, 2011). In de praktijk is een synergetisch beleid echter allerminst evident, zoals ook de bijdrage van Karen Donders over de toepassing van de Europese concurrentieregels (exclusieve bevoegdheid van de Unie) op het publieke-omroepbeleid (exclusieve bevoegdheid van de lidstaten of regio's) zal illustreren.

Het is bovendien nog maar de vraag of subsidiariteit eerder impliciet dan wel op expliciete wijze op de agenda geplaatst wordt. Enerzijds hebben de lidstaten een wettelijk argument in handen om ongewenste inmenging in vraag te stellen of te verwerpen. Anderzijds maakt het subsidiariteitsbeginsel de besluitvorming mogelijk ingewikkelder. Zowel de lidstaten als de instellingen van de Unie kunnen het subsidiariteitsbeginsel misbruiken door zich erachter te verschuilen en niet op te treden of door noodzakelijke communautaire actie te verhinderen of

te vertragen (Pauwels, 1995, p. 436). De ruimte voor creatieve interpretatie van subsidiariteit is bijgevolg erg groot. Bovendien zorgt de vaagheid omtrent subsidiariteit ervoor dat de politieke dimensie van het concept door lijkt te wegen tegenover de juridische. Zo blijken de Europese hoven weigerachtig gebruik te maken van het principe en de toepassing ervan eerder door te verwijzen naar de Europese Commissie en de Raad (Barber, 2005, pp. 324-325; Pollack, 2000, p. 526).

2. ... en verder

Subsidiariteit is niet alleen een complex concept. Als politiek principe dat een steeds onstabiel antwoord biedt op de vraag 'wie beslist wat, wanneer en hoe?' heeft het ook belangrijke machtsrelevante gevolgen. Meer dan tien jaar geleden werd in dit tijdschrift door Devos (2001) gewezen op het feit dat een meerlagige bestuursvorm (die de uitkomst vormt van bevoegdheidsallocatie op basis van onder meer het subsidiariteitsprincipe) *jumping of scales* toelaat, en dat sommige actoren daar beter gebruik van kunnen maken dan andere. Tot een gelijkaardige kritische conclusie komt Scharpf (1997; 2006; 2010) met betrekking tot de Europese Unie: de EU vertoont een constitutionele asymmetrie waarbij marktcorrecterend beleid (positieve integratie) veel moeilijker realiseerbaar is dan marktbevorderend beleid (negatieve integratie). Volgens het artikel van Bossuyt verder in dit nummer zet zich dat door in het externe beleid van de Unie. Harmes (2011) stelt dat *multilevel governance* zelfs de uitkomst van een bewuste strategie van het neoliberalisme is om de schaal waarop de economie opereert zo ver mogelijk af te zonderen van het niveau waarop politieke besluitvorming plaatsvindt, een argument dat ook door van Apeldoorn expliciet met betrekking tot de EU is gemaakt (2009, zie ook verder in dit nummer in het symposium). Met betrekking tot mondiaal bestuur heeft Gill (1995) een gelijkaardig argument gemaakt, dat sommige vrijemarktprincipes zijn 'geconstitutionaliseerd' in internationale organisaties als de Wereldhandelsorganisatie (zie ook *infra* het argument van Howse & Nicolaïdis over globale subsidiariteit als antwoord op deze 'constitutionaliseringsdynamiek'). Nog anderen benadrukken de mogelijkheid van *forum shopping* die de overvloed aan jurisdicties op en tussen niveaus biedt (bv. Busch, 2007; de Bièvre & Thomann, 2012).

De Europese Unie is in het licht van het voorgaande om minstens twee redenen een onevenaarbaar interessant object voor de studie van subsidiariteit. Ten eerste, door de verdeling van bevoegdheden over minstens drie belangrijke niveaus (supranationaal, nationaal en subnationaal) in de Europese Unie kunnen we niet alleen onderzoeken wat de drijfveer is voor deze allocatie, maar ook welke de

gevolgen ervan zijn. Daarbij is de interactie tussen beleidsdomeinen die de bevoegdheid zijn van verschillende niveaus in de EU (en waarop afzonderlijk het subsidiariteitsprincipe wordt toegepast) tot nog toe, op enkele van de in bovenstaande paragraaf vermelde werken na, niet diepgaand onderzocht. Beide artikels in dit themanummer gaan in op dergelijke beleidsdomeinen en maken hieromtrent enkele rake observaties. Bijvoorbeeld is het volgens het artikel van Donders niet erg omstreden dat concurrentiebeleid in de EU de exclusieve bevoegdheid van het supranationale niveau is (zoals in het Verdrag van Rome al werd beslist), net zoals er een ruime consensus bestaat dat het cultureel beleid een bevoegdheid is die voornamelijk bij de lidstaten en op het subnationale niveau thuishoort, met enkel aanvullende taken voor de Unie. Maar de exclusieve bevoegdheid van de EU voor concurrentiebeleid brengt haar, onder meer door de commercialisering (of 'vermarkting') van cultuur en media, onvermijdelijk op het terrein van het nationale en subnationale cultuurbeleid, en brengt zo een 'transversale subsidiariteitskwes-tie' aan de oppervlakte.

Een gelijkaardig 'probleem' duikt op in het artikel van Bossuyt over handelsbeleid. Om redenen van efficiëntie en relevantie is de Unie met het Verdrag van Lissabon 'eindelijk' exclusief bevoegd gemaakt voor alle onderwerpen die tot de huidige handelsagenda worden gerekend. Dat betekent dat lidstaten en hun parlementen niet langer een vetorecht hebben om EU-handelsakkoorden tegen te houden. Op het eerste gezicht is dit de logische voltooiing van de historische exclusieve bevoegdheid van het supranationale niveau voor handelsbeleid, het herstel van een aberratie sinds EHJ advies 1/94 (zie *supra*). We moeten echter vaststellen dat in de huidige wereld van quasi volledig vrij verkeer van goederen en (vooral) kapitaal en de opkomst van *emerging economies* het handelsbeleid van de Europese Unie een niet onbelangrijke impact heeft op de levensvatbaarheid van sociale modellen in de Europese Unie. Zo werd de Lissabon Agenda en de nadruk op 'modernisering' van Europese welvaartsstaten (voornamelijk door activering en flexibilisering van arbeidsmarkten) expliciet als 'noodzakelijk' erkend in het licht van de kwalitatieve verandering aan de beleidscontext die de mondialisering mede veroorzaakt heeft. Het bewustzijn van de interdependentie van beleidsdomeinen lijkt ook een nieuwe impuls te krijgen in de nasleep van de eurocrisis, die heeft blootgelegd dat een gemeenschappelijke munt (hoe efficiëntielogisch *an sich*) niet geschikt is zonder de toevoeging van een fiscaal en economisch beleid op hetzelfde niveau. We kunnen dus verwachten dat de aandacht voor transversale kwesties van subsidiariteit en meerlagig beheer, zowel beleidsmatig als academisch, zal toenemen. Dit themanummer biedt alvast enkele interessante bijdragen hieromtrent.

De Europese Unie vormt, ten tweede, een interessant studieobject vanwege haar dubbele aard als internationale organisatie en internationale actor. Het is zowel een omgeving waarbinnen subsidiariteit een principe is als een actor in

het alsmaar aan belang toenemende mondiale beheer. Of zoals Manuel Castells het stelt: “European integration is, at the same time a reaction to the process of globalization, and its most advanced expression” (2000, p. 348). Ondanks alle mogelijke problemen van conceptuele en praktische aard duikt het subsidiariteitsconcept op in reflecties over globale beleidsproblematieken. In denken over het heruitvinden van *embedded liberalism* (Ruggie, 1982) – weliswaar aangepast aan de huidige kenmerken van globalisering – en van de toekomstige rol van de Wereldhandelsorganisatie ten aanzien van convergerende beleidsmateries in het bijzonder, kijken auteurs als Howse en Nicolaïdis (2003) naar de EU voor inspiratie: “the spirit of embedded liberalism needs to be recovered and reinterpreted under the new conditions of globalization. Again inspiration can come from the European Union, not in its constitutional guise, but by incorporating some of the institutional and political features associated with subsidiarity” (Howse & Nicolaïdis, 2003, p. 86).

‘Globale subsidiariteit’ bestaat voor Howse en Nicolaïdis (2003, pp. 86-90) uit drie essentiële kenmerken. Ten eerste institutionele gevoeligheid, wat verwijst naar een flexibele behandeling van beleidszaken teneinde de verhoogde complexiteit van convergerende beleidsmateries te kunnen aanpakken. Vaak heeft één organisatie niet voldoende legitimiteit en expertise om beleid te organiseren en ontwikkelen in domeinen waarin verschillende partijen elkaar ontmoeten op verschillende beleidsniveaus en vanuit verschillende invalshoeken. Ten tweede politieke inclusie, die erop gericht moet zijn om meerdere belanghebbenden een stem te geven, zodat politieke en maatschappelijke discussie aangezwengeld wordt. Dat kan een kentering begeleiden in wat nu vaak legalistische discussies over internationaal beleid zijn en zowel transparantie als publieke steun voor dat beleid verhogen. Ten slotte, *empowerment* van lokale actoren (bv. ngo’s) in functie van hen een stem te geven in internationale beleidsdiscussies en het globale democratische deficit te overbruggen, maar tegelijk de verantwoordelijkheid van alle actoren te onderstrepen. Vooraleer subsidiariteit zomaar naar globale beleidsdiscussies te transfereren, dient evenwel de vraag te worden beantwoord of subsidiariteit, zoals geoperationaliseerd in de EU-context, inderdaad als inspiratiebron kan fungeren voor internationale beleidsmateries.

De titel van dit themanummer ‘Subsidiariteit in de EU en verder’ heeft zo een dubbele betekenis: hij verwijst niet alleen naar het feit dat discussies over subsidiariteit in de EU steeds meer ingebed zijn in vraagstukken van mondiaal beheer, maar ook dat de lessen die we kunnen trekken met betrekking tot de rol van het principe in de EU inspiratie kunnen bieden over hoe op nog grotere schaal interdependentie en pluralisme te verzoenen. Om hieraan te voldoen zou de eerder ‘instrumentele’ invulling van subsidiariteit, die hoofdzakelijk gericht lijkt op welke actor al dan niet in de eerste plaats bevoegd is voor beleidsvorming in deze of gene materie, op zijn minst aangevuld moeten worden met een

meer inhoudelijke invulling: “The European principle of subsidiarity is important because it is one of the key constitutional principles that serve to set the character of the EU. As a legal principle, a justiciable constraint on the power of the Community Institutions, subsidiarity has had little obvious effect. [...] But the principle stands as a declaration of how the EU perceives itself, and as the sort of political community the authors of the Treaties intended it to be. In particular, it represents a commitment to democracy, to de-centralised power and, most importantly, opposition to nationalist ideals of state legitimacy” (Barber, 2005, pp. 324-325).

3. Bijdragen aan het themanummer

De bijdragen aan dit themanummer illustreren de in deze inleiding geschetste complexiteit en machtsrelevantie van het subsidiariteitsprincipe. Met focus op de EU *en* verder, diepen ze deze kwesties uit. Ze analyseren het gebruik en de gevolgen van subsidiariteit in twee bevoegdheidsdomeinen: cultuur en handel. Terwijl het eerste voornamelijk gaat over de intra-Europese kwestie van subsidiariteit, betreft het in het geval van handel ook de rol van de Europese Unie in de wereld en dus vraagstukken van globale subsidiariteit. Handelsbeleid vormt de interface tussen interne beleidskeuzes en -problemen en die van derde landen, zo wist ook Pascal Lamy als Handelscommissaris: “Trade is the natural point of intersection for different systems of collective preferences” (2004, p. 3). Beide artikelen gaan in op kwesties van transversale subsidiariteit, waarbij supranationale competentieregimes zoals in het geval van concurrentie en handel in contact komen met lidstaatcompetenties als cultuur- en sociaal beleid.

Beide artikelen tonen aan dat in een interdependente Europese en globale ruimte onderwerpen die traditioneel als ‘binnenlands’ beschouwd worden (zoals cultuur- en sociaal beleid) een extern aspect verkrijgen. Via regels van vrij verkeer en concurrentie dringt het buitenland binnen in deze interne aangelegenheden en dwingt het (sub)nationale actoren enerzijds tot internalisering van externe gevolgen en anderzijds tot het ontwikkelen van een instrumentarium om internationaal mee op te treden. Buitenlands beleid krijgt zo alsmaar meer ‘zachte’ dimensies. Een vaststelling die ook in het artikel van Bossuyt terugkomt, is dat marktcorrigerende daarbij achter marktscheppende beleidsdomeinen hollen. Ministeries van sociale zaken en cultuur staan inderdaad vaak nog mijlenver van hun collega’s op financiën en economie in het ontwikkelen van Europese en internationale standpunten, netwerken, enz.

Donders onderzoekt de impact van het subsidiariteitsbeginsel op het verloop van staatssteunonderzoeken (onderdeel van het supranationale concurrentiebe-

leid) naar de financiering van publieke omroepen (onderdeel van nationaal of subnationaal cultuurbeleid). Ze besluit dat het principe door de relevante actoren op de verschillende niveaus enkel wordt gebruikt om competenties te maximaliseren. Op die manier leidt het tot een conflictueus machtsspelletje, waarbij de discussies gaan over de juiste interpretatie van subsidiariteit in plaats van tot een consensuszoekende, deliberatieve relatie waarbij een inhoudelijke discussie over de toekomst van de publieke omroep centraal staat.

In het volgende artikel onderzoekt Bossuyt de impact van subsidiariteit en meerlagig bestuur op het EU-handelsbeleid sinds de ingang van het Verdrag van Lissabon. Handel is een interessante uitzondering op de anticentralistische tendens die sinds de introductie van subsidiariteit in de Verdragen vaak wordt vastgesteld. Met Lissabon werd de exclusieve bevoegdheid voor handel vervolledigd met diensten en investeringen. Dit zou de efficiëntie en effectiviteit van de EU in het internationale handelsregime ten goede komen en tegelijk de democratische legitimiteit versterken door de nieuwe medebeslissende rol van het Europees Parlement. Bossuyt nuanceert deze optimistische aanname door enerzijds te wijzen op de overbenadrukking van outputgerichte legitimiteit en technische efficiëntie, waarbij inputlegitimiteit en machtsrelevante gevolgen verwaarloosd worden. Anderzijds gaat Bossuyt dieper in op de in deze inleiding aangekaarte gevolgen van vrijhandel voor de levensvatbaarheid van andere maatschappelijke preferenties. Doordat nationale parlementen geen inspraak meer hebben in handelsbeleid, riskeren zij dat beslissingen die buiten hun wil om genomen worden de realisatie van objectieven in beleidsdomeinen waarvoor zij wel bevoegd zijn (zoals sociaal beleid) hypothekeren. Het is daarbij opvallend dat meteen na het in werking treden van het Verdrag van Lissabon verschillende nationale parlementen protesteren tegen hun (in lijn met de nieuwe Verdragsbepalingen) gebrek aan beslissingsmacht over handelsakkoorden en deze opnieuw willen claimen. Alsof men tijdens de onderhandelingen over het Verdrag van Lissabon heeft zitten slapen. Of meer waarschijnlijk, zoals boven aangehaald en door Bossuyt getheoretiseerd, reageren nationale actoren pas na de confrontatie met het besef dat ze de controle over gevoelige gevolgen van handelsakkoorden hebben verloren.

Graag willen we ten slotte de aandacht vestigen op het essay van de hand van Durieux over 'radicale subsidiariteit'. Hoewel ook de wetenschappelijke artikelen aandacht hebben voor de ruimere context waarbinnen hun analyses gelden, wordt in dit essay een veel abstracter perspectief aangenomen. De auteur plaatst subsidiariteit in het kader van het wereldwijde neoliberalisme. Hij exploreert de mogelijkheden van radicale subsidiariteit als subversieve idee en organisatievorm, maar waarschuwt tegelijk voor de mogelijke recuperatie van dit principe door de dominante krachten van het *Empire*. In de goede traditie van het essay legt Durieux dwarsverbanden tussen soms erg verschillende politiek-filosofische tradities

en tussen de abstracte politieke theorie en de concrete politieke praktijk, zoals die zich bijvoorbeeld voordoet in een dorp op de grens van de Belgische provincies Luik en Luxemburg.

Bibliografie

- Apeldoorn, B. van (2009). The Contradictions of “Embedded Neoliberalism” and Europe’s Multilevel Legitimacy Crisis: The European Project and its Limits. In B. van Apeldoorn, J. Drahokoupil & L. Horn (eds.), *Contradictions and Limits of Neoliberal European Governance – From Lisbon to Lisbon* (pp. 21-43). London: Palgrave.
- Barber, N.W. (2005). The Limited Modesty of Subsidiarity. *European Law Journal*, 11 (3), 308-325.
- Busch, M.L. (2007). Overlapping Institutions, Forum Shopping, and Dispute Settlement in International Trade. *International Organization*, 61 (4), 735-761.
- Carozza, P.G. (2003). Subsidiarity as a Structural Principle of International Human Rights Law. *The American Journal of International Law*, 97 (1), 38-79.
- Castells, M. (2000). *End of Millennium* (2nd ed.). Oxford: Blackwell.
- Colombo, A. (2004). *The Principle of Subsidiarity and European Citizenship*. Milaan: Vita e Pensiero.
- Commissie van de Europese Gemeenschappen (24 november 1993). Verslag van de Commissie aan de Europese Raad over de aanpassing van de bestaande wetgeving aan het subsidiariteitsbeginsel (COM(93)545 def.). Brussel: Europese Commissie.
- De Bièvre, D. & Thomann, L. (2012). Judicialization and Forum Shopping. The Case of Global Intellectual Property Rights Protection. In J. Loisen & F. De Ville (eds.), *Subsidiarity and Multilevel Governance* (in druk). Brussel: KVAB.
- de Búrca, G. (1999). Reappraising Subsidiarity’s Significance after Amsterdam. Harvard Jean Monnet Working Paper 7/99. Cambridge: Harvard Law School. Online raadpleegbaar/geraadpleegd op 30 september 2011 via <http://centers.law.nyu.edu/jeanmonnet/papers/99/990701.html>.
- Devos, C. (2001). Machtsrelevantie van Multi-level Structuren: Een Algemene Verkenning. *Res Publica*, 43 (1), 81-101.
- Donati, P. (2009). What Does ‘Subsidiarity’ Mean? The Relational Perspective. *Journal of Markets & Morality*, 12 (2), 211-243.
- Gallie, W.B. (1956). Essentially Contested Concepts. *Proceedings of the Aristotelian Society*, 56, 167-198.
- Gill, S. (1995). Globalisation, Market Civilization, and Disciplinary Neoliberalism. *Millennium*, 23 (3), 399-423.
- Harmes, A. (2006). Neoliberalism and Multilevel Governance. *Review of International Political Economy*, 13 (5), 725-749.

- Howse, R. & Nicolaidis, K. (2003). Enhancing WTO Legitimacy: Constitutionalization or Global Subsidiarity? *Governance: An International Journal of Policy, Administration, and Institutions*, 16 (1), 73-94.
- Lamberts, E. (2012) Historical Reflections on the Principle of Subsidiarity in the European Union. In J. Loisen & F. De Ville (eds.). *Subsidiarity and Multilevel Governance* (in druk). Brussel: KVAB.
- Lamy, P. (2004). The Emergence of Collective Preferences in International Trade: Implication for Regulating Globalisation. Speech gegeven op de conferentie "Collective Preferences and Global Governance: What Future for the Multilateral Trading System?" Brussel: Europese Commissie.
- Loisen, J. & De Ville, F. (2011). The EU-Korea Protocol on Cultural Cooperation: Towards Cultural Diversity or Cultural Deficit?. *International Journal of Communication*, 5, 254-271. Online raadpleegbaar/geraadpleegd op 30 september 2011 via <http://ijoc.org/ojs/index.php/ijoc/article/view/882/522>.
- Neuwirth, R.J. (2006). *The Cultural Industries in International Trade Law. Insights from the NAFTA, the WTO and the EU*. Hamburg: Verlag Dr. Kovač.
- Pauwels, C. (1995). *Cultuur en economie: de spanningsvelden van het communautair audiovisueel beleid. Een onderzoek naar de grenzen en mogelijkheden van een kwalitatief cultuur- en communicatiebeleid in een economisch geïntegreerd Europa. Een kritische analyse en prospectieve evaluatie aan de hand van het gevoerde Europees audiovisueel beleid*. Onuitgegeven doctorale scriptie, Vakgroep Communicatiewetenschappen, Vrije Universiteit Brussel.
- Pollack, M.A. (2000). The End of Creeping Competence? EU Policy-Making Since Maastricht. *Journal of Common Market Studies*, 38 (3), 519-538.
- Ruggie, J.G. (1982). International Regimes, Transactions, and Change: Embedded Liberalism and the Post-war Economic Order. *International Organization*, 36 (2), 379-415.
- Scharpf, F.W. (1997). Introduction: The Problem-solving Capacity of Multi-level Governance. *Journal of European Public Policy*, 4 (4), 520-538.
- Scharpf, F.W. (2006). The Joint-Decision Trap Revisited. *Journal of Common Market Studies*, 44 (4), 845-864.
- Scharpf, F.W. (2010). The Asymmetry of European Integration, or Why the EU Cannot Be a 'Social Market Economy'. *Socio-Economic Review*, 8 (2), 211-250.
- Schütze, R. (2009). *From Dual to Cooperative Federalism: The Changing Structure of European Law*. Oxford: Oxford University Press.
- Vos, H. (2008). *De impact van de Europese Unie. Beleidsterreinen, strijdpunten en uitdagingen*. Leuven: Acco.